

УДК: 373

*Акматов К. А. пед. илимд. доктору, доцент, kgzakmatov@gmail.com,
“Маариф” билим берүү комплексинин академиялык
маселелер боюнча директору, Кыргызстан*

МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫНА БААЛУУЛУКТАРДЫ ОКУТУП- ҮЙРӨТҮҮДӨГҮ ТӨРТ НЕГИЗГИ САПАТ

Азыркы учурда балдарга билим берүү менен бирге баалуулуктарды окутуп-үйрөтүү актуалдуу маселелерден болуп отурат. Анткени дүйнөдө болуп жаткан бир катар жаңылануулар балдарга, бир жагынан, оң таасирин тийгизгени менен, экинчи жагынан, улуттук, деги эле жалпы адамзатына тиешелүү баалуулуктарды акырындап унуткарып бараткан сыяктуу. Мисалы, азыркы учурдун жаштары тарбияны туура эмес булактардан алып, адамдык касиетке көп маани бербей жаткандары сезилет. Адамдык касиетке көңүл бурбоо коркунучтуу мыйзам бузууларга алып келип жатат. Мектептеги, үй-бүлөдөгү жана коомдогу зордук-зомбулук, бейбаптык, баңгилик, сексуалдык зомбулук жана адашуу, чыдамсыздык, көңүлүн топтой албоо, канааттануу, брендге берилгендик, ысырапкорчулук, уурулук, калп айтуу, адилетсиздик, маргиналдашуу, сабырсыздык, ийгиликсиздик, дисгармония, куру текебердик жана башкалардын жайылышына алып келип жатат. Ал эми жетилгендик, акылмандык, ар-намыс, урмат-сый, сүйүү, боорукердик, чынчылдык, сылыктык, достук жана башка асыл сапаттар, тиричилик, улуттук жана руханий баалуулуктар турмуштан четтетилүүдө. Ошол себептен адамдык касиетти терең сактап, аны кийинки муундардан да көрө билүү үчүн балдарга алгач баалуулуктарды окутуп-үйрөтүү педагогдордун башкы милдеттеринен. Демек, баалуулуктар боюнча билим берүү программасы натыйжалуу ишке ашырылышы үчүн педагогикалык ишмердүүлүктө жалпы адамзаттык баалуулуктарды үйрөтүү жана аларды балдарга сиңирүү башкы максаттардан болууга тийиш. Мына ушул максатты ишке ашырууда төмөндөгү төрт негизги сапаттын болушу абзел: 1. Акылмандык (Даанышмандык); Эр жүрөктүүлүк (Эрдик); Намыс (Абийир); Адилеттүүлүк. Макалада жогорудагы аталган төрт сапаттын ар бирине кеңири токтолобуз.

Өзөктүү сөздөр: окуучу, мектеп, билим, тарбия, баалуулук, окутуп-үйрөтүү, педагог, негизги сапаттар.

*Акматов К. А., доктор пед. наук., kgzakmatov@gmail.com, директор
образовательного комплекса “Маариф”, Кыргызстан*

ОБУЧЕНИЕ ШКОЛЬНИКОВ ЧЕТЫРЕМ ОСНОВНЫМ ЦЕННОСТНЫМ КАЧЕСТВАМ

В настоящее время актуальным вопросом является обучение детей ценностям наряду с образованием. Это потому, что ряд инноваций, происходящих в мире, с одной стороны, оказывает положительное влияние на детей, с другой стороны, национальные и общечеловеческие ценности постепенно забываются. Например, кажется, что сегодняшняя молодежь получает воспитание из неправильных источников и мало заботится о человеческих качествах. Игнорирование человеческих качеств приводит к неприятным правонарушениям. Насилие, издевательства, наркомания, сексуальное насилие и заблуждения в школе, семье и обществе, приводят к распространению нетерпимости, неспособности сосредоточиться, удовлетворенности, лояльности к бренду, расточительности, воровства, лжи, несправедливости, маргинализации, неудачи, дисгармонии, тщеславия и т. д.

Зрелость, мудрость, честь, уважение, любовь, доброта, честность, вежливость, дружба и другие благородные качества, национальные и духовные ценности исключены из повседневной

жизни. Поэтому главная задача педагогов – это прежде всего, научить детей ценностям, чтобы глубоко сохранить человеческую природу и увидеть ее в будущих поколениях. Следовательно, для эффективной реализации образовательной программы по ценностям главными целями педагогической деятельности должны стать обучение общечеловеческим ценностям и привитие их детям. Для достижения этой цели необходимо иметь четыре основных качества: мудрость (благоразумие), храбрость (мужество), честь (совесть), справедливость. В статье мы подробно рассмотрим каждое из четырех перечисленных выше качеств.

Ключевые слова: ученик, школа, образование, воспитание, ценность, учение, педагог, основные качества.

*Akmatov K.A. Doctor of Pedagogy and science, docent
of “Marif” Director of educational complex/
kgzakmatov@gmail.com, Kyrgyzstan*

TEACHING FOUR MAIN QUALITIES OF VALUES TO SCHOOLCHILDREN

Currently, teaching schoolchildren values together with education is an urgent task. This is due to the fact that a number of innovations taking place in the world, on one hand, have a positive impact on children, on the other hand, gradually national and general human values seem to be forgotten. For example, it seems that today's youth receive upbringing from the wrong sources and cares little about human qualities. Ignoring human qualities lead to terrible violations. Violence, bullying, drug addiction, sexual violence and misconceptions in school, family and society lead to the spread of intolerance, inability to focus, satisfaction, brand loyalty, wastefulness, theft, lies, injustice, marginalization, failure, disharmony, vanity, etc. Maturity, wisdom, honor, respect, love, kindness, honesty, politeness, friendship and other noble qualities, national and spiritual values are excluded from everyday life. Therefore, the main task of educators is first of all, to teach children values in order to deeply preserve human nature and see it in future generations. Therefore, for the effective implementation of an educational program on values, the main goals of pedagogical activity should be teaching general human values and instilling them in children. To achieve this goal, it is necessary to have four main qualities: 1. Wisdom (prudence); bravery (courage); honor (conscience); justice. In this article, we will take a detailed look at each of the four qualities listed above.

Key words: student; school; education; upbringing; value; learn; teacher; basic qualities.

Учурда бала тарбиялоо көйгөйлүү маселелердин бирине айлангандыгы талашсыз. Бул түйшүктү педагогдор жон териси менен сезип, бүгүнкү күнгө чейин ар түрдүү техника, усулдарды колдонуп келе жатышат. Педагогдун милдети балага билим берүү гана эмес. Билим менен тээ алмустактан бери келе жаткан тарбия маселесин да бирге алып, экөөнү бирге эриш-аркак алып жүрүшөт. Тарбия демекчи, ал коомдун эң зарыл функциясы, анын түбөлүк категориясы катары каралат. Тарбия – жаш муундарды коомдук, өндүрүштүк жана маданий турмушка даярдоо максатында жашоонун белгилүү деңгээлдеги билимин, башкача айтканда, балдарды бардык жактан (адеп, дене, акыл-эс) максатка ылайыктуу багытта калыптандыруучу процесс; ошондой эле, балдардын коомдук маданиятты жана улуу муундун үлгүлүү тажрыйбаларын үйрөнүүсү. Тарбия коомдук жана маданий турмуштагы, өндүрүштөгү активдүүлүккө даярдоого багытталат. Тарбиянын негизги түрлөрү үй-бүлөлүк жана коомдук тарбия болуп бөлүнөт. Ал үй-бүлө жана мектептин, мектепке чейинки жана мектептен тышкаркы мекемелердин, балдар жана жаштар уюмдарынын ж. б. коомчулуктун бирдиктүү ишмердиги аркылуу ишке ашат, ошондой эле адабият жана искусство, илим жана техниканын өнүгүүсү таасир этет [1, 451-6.].

Демек, адамды адамдык касиетин жоготпоо максатында тарбиялоодо балага, деги эле адамга жалпы адамзаттык баалуулуктар окутулуп-үйрөтүлүүгө милдеттүү. Мына ушул бала тарбиялоо маселеси боюнча бир топ окумуштуу-илимпоздорубуз алгылыктуу эмгектерди жаратып келишет. Алсак: М. Монтесорри, Ю. Гипперейтер, М. Данни, А. Муратов, А. Алимбеков, А. Акматалиев, Кыдыралиев, С. Рыспаев, К. Акматов ж.б. Мисал алсак, “Бала тарбиялоодогу кыргыз керемети” аттуу эмгекте балага барбия берүүдөгү баалуулуктардын ролу жомоктор аркылуу терең түшүндүрүлүп берилгендигин байкоого болот [2: 3-367].

“Негизи, адамдын эгосун эки борбор башкарат. Эгодогу активдүү борборлор – акыл-эстин булагы мээ жана көңүлдүн булагы жүрөк”, - дейт белгилүү түрк педагогу Рамазан Аксой [3: 201].

Булар чогу бирин бири толуктап үзгүлтүккө учуратылбастан, бирдей, тең салмакта окутулуп, бааланышы зарыл. Бирин алдыга коюп же экөөнү тең этибарга албай коюу туура эмес. Экөө бирге болгондо гана абдан баалуу да, пайдалуу да болору анык. Анткени тандоо кылган эрк экөө менен тең бирдей бекемделмейинче, туура жана эффективдүү тандоолорду жасай албайт.

Баалуулуктарды окутуп-үйрөтүү программасы эгону башкарган бул эки активдүү борборду бирге, натыйжалуу, тең салмактуу жана үзгүлтүксүз башкарууга багытталган. Бул үчүн керек болгон материалдык баалуулуктар; өзүн-өзү башкаруу жөндөмдүүлүктөрү – акыл-эс, ачуулануу жана каалоо жөндөмдөрүнүн тең салмактуулукта болушу менен пайда болгон касиеттер. Ал эми максаттуу баалуулуктар – эркти, бекем жана ыгы менен колдонуу аркылуу пайдалууну, туураны, жакшыны жана эң мыктысын тандап алууга мүмкүнчүлүк берген баалуулуктар. Бул баалуулуктар жергиликтүү, улуттук жана руханий болушуна көңүл буруу керек. Жалпы баалуулуктар деген аталышта берилген нерселерге этият мамиле кылып, керектүү нерселер гана кабыл алынып тандалышы абзел.

Баалуулуктарды окутуп-үйрөтүү программасы эффективдүү аткарылышы үчүн, адамдарды бардык жактан таанууга негизделиши керек. Юнус Эмре айткандай:

Илим - бул билим алуу,
Илим - бул өзүн-өзү таануу.
Эгер сен өзүңдү билбесең,
Анда сен көп окугун.

Окугандан эмне пайда,
Эгер сен адамдыкты билбесең.
Окуганың бекерге,
Эгер сен өзүңдү-өзүң тааныбасаң [3: 202].

Өзүн-өзү таанып-билүүнүн максаты – адам затынын сырткы жана ички жан дүйнөсүн билүү жана таануу. Заманбап илимдер адам затынын түзүлүшүнө байланыштуу абдан жогорку деңгээлдеги изилдөө жыйынтыктарына жана деталдуу маалыматтарга ээ. Ал эми адамдын ички жан дүйнөсү менен байланышкан маанилүү жаңы маалыматка жетише элек, ошондой эле бул темага да керектүү маани берилген эмес. Заманбап илимдин адамга болгон көз карашы, адамдын акылы бардыгын түшүнүп, ар бир маселени чечүү үчүн жетиштүү деген туура эмес түшүнүктү пайда кылган.

Ошентип, адамдын ички жан дүйнөсүн түзгөн табиятын, рухун, жүрөгүн, көңүлүн, темпераментин, мүнөзүн, акыл-эсин таануу/билүү боюнча изилдөөлөргө көп көңүл бурулган

эмес, ал тургай, бул түшүнүктөрдүн маанилери тереңдетилбестен, аларга ар түрдүүчө маанилер берилип келет. Болбосо, бул түшүнүктөрдү бүтүндөй туура андап-түшүнмөйүнчө, адамдын жашоосун максатка ылайык тарбиялоону ишке ашыруу мүмкүн болбойт.

Эмне үчүн баалуулуктарды окутуп-үйрөтүү керек? Анткени адамдын жан дүйнөсүнө маани берилбей кайдыгер мамиле кылынгандыктан, билим, тарбия берүүнүн жайылышына карабай, коркунучтуу мыйзам бузуулар орун алууда. Мектептеги, үй-бүлөдөгү жана коомдогу зордук-зомбулук, рэкетчилик, баңгиликке көз карандылык, сексуалдык зомбулук жана бузукулук, сабырсыздык, жыйнаксыздык, ток пейилсиздик, брендге берилгендик, ысырапкорчулук, уурулук, калпычылык, адилетсиздик, ынтымагы жок, ийгиликсиздик, дисгармония, куру намыс жана текебердик, жогоруда берилгендер эң кеңири таралган эреже бузуулар болуп саналат. Экинчи жагынан, жетилгендик, акылмандык, намыс, урматтоо, сүйүү, кайрымдуулук, чынчылдык, боорукердик, достук жана башка ушул сыяктуу жакшы сапаттар менен биздин ички, улуттук жана руханий баалуулуктарыбыз жашоодон сүрүлүп чыгарылып жатат.

Заманбап дүйнөдө саясий, социалдык, экономикалык жана маданий тармактарда көптөгөн өнүгүүлөр байкалууда. Бул өнүгүүлөр жеке жана коомдук жашоого коркунуч туудурган кээ бир көйгөйлөрдүн пайда болушуна себеп болууда. Жеке адамды, үй-бүлөнү, коомду жана бүткүл адамзатына коркунуч алып келе турган көйгөйлөрдү биз өзүбүздүн менталитет жана баалуулуктарыбыз менен гана чече алабыз. Тактап айтканда, бүгүнкү күндө көбүнчө өнүккөн өлкөлөрдө кездешкен мындай көйгөйлөрдү өзүбүздүн менталитет жана баалуулуктарыбызга ээ болгон жаңы муунду тарбиялоо менен гана жеңүүгө болот. Балдарыбыз өзүбүздүн менталитет жана баалуулуктарыбызды үйрөнүп, өздөрүнө сиңирип, андан соң гана жашоолорунда колдонушу керек.

Баалуулуктарды окутуп-үйрөтүү менен окуучуларды, бир жагынан, жогорку деңгээлдеги натыйжалуу жакшы сапаттарыбызды жана баалуулуктарыбызды кабыл алууга, коомдук тилектештикке жана интеграцияга салым кошууга жана тынчтыкты сактоого умтулууга чакырса, экинчи жагынан, бул жетишкендиктерди келечек муундарга өткөрүп берүүдө, маанилүү милдетти аткарып, күчөп жана өзгөрүп кеткен тобокел жана коркунучтардан жеке жана социалдык коргоону камсыз кылууга багыттала турганын дагы бир түрк окумуштуусу Ахмет Чаглаян өз эмгегинде камтып кеткен [4, 224-б.].

Натыйжалуу окутуп-үйрөтүү үчүн эмне кылуу керек? Ар бир элдин илимпоздорунун жана даанышмандарынын адамды жана жалпы эле адамзатын тарбиялоо боюнча өздөрүнүн ой-пикирлери жана сунуштары бар. Ошондой эле жеке адамды, үй-бүлөнү, коомду жана бүтүндөй адамзатты модернизациянын терс таасиринен коргой турган рецепттерге ээ. Булардан пайдалануу менен бирге, адамзат тарыхында бардык цивилизациялар топтогон, ачкан, өндүргөн жана жетишкендиктерден мүмкүн болушунча көбүрөөк пайдаланууга аракет жасалышы абзел.

Көптөгөн көйгөй жана терс көрүнүштөр менен күрөшүп жаткан өлкөлөр билим берүү системасын, программаларын кайрадан карап чыгып, көйгөйлөрдү чечүү жолдорун издеп жатышат. Тактап айтканда, адамдын жан дүйнөсүнө маани бербеген светтик билим берүү программаларын ишке ашырган мектептердин жетекчилиги бул мектептерде жакшы сапаттарга багытталган баалуулуктарды окутуп-үйрөтүү программаларын даярдап жатканда, кемчиликтерин толуктоону жана каталарын оңдоону көздөп ишке ашырууда.

Бул аракеттер текке кетпеши үчүн жана максатка жетүү үчүн эгонун акыл,

ачуулануу жана каалоо жөндөмдөрү менен пайда болгон даанышмандык (өзүн-өзү таануу), кайраттуулук (эр жүрөк), тазалык (намыс) жана адилеттүүлүк сапаттары менен бирге негизги касиеттер бул баалуулуктарды окутуп-үйрөтүү программасында колго алынышы керек. Адамзаттын биринчи моралисттери баса белгилеген жана салтыбыздын аалымдары менен даанышмандары биздин ишенимбизге ылайыктуу деп табылган бул сапаттар топтолуп, бүгүнкү күндө балдар жана жаштар оңой түшүнө турган тилде даярдалган баалуулуктарды окутуп-үйрөтүү программасы аркылуу мектептерде жана үйдө үйрөтүлүшү керек дейт окумуштуу Рамазан Аксой [3, 41-77-б.].

Баалуулуктарды окутуп-үйрөтүүдө төмөндөгү сапаттар ар бир балада болуусу шарт: 1. Өзүн-өзү таануу (даанышмандык); 2. Кайраттуулук (эр жүрөк); 3. Тазалык (ар-намыс); 4. Адилеттүүлүк.

Анда алардын ар бирине кеңири токтололу:

Өзүн-өзү таануу (даанышмандык): Адамдын жан дүйнөсүнүн ой жүгүртүү жөндөмү өзүнчө бир жөндөмү. Туура менен катаны, жакшы менен жаманды, сулуу менен түрү суукту, пайдалуу менен зыянды ажырата билүү; жакшыны, туураны, сулууну жана пайдалууну тандоого ыктайт. Бирок ал үчүн каалоо (кумар) жана ачуулануу (каар) сыяктуу күч жана эмоцияларга терс таасирин тийгизбей, тескерисинче, бул күчтөрдүн кыймылын жана тынчтыгын акыл-эси менен кармана билүү керек. Болбосо, жамандык деп аталган кээ бир жаман өзгөчөлүктөр пайда болот. Эгер даанышмандыктын аракет күчү активдүү болсо, анда биз өзүн-өзү таануу деп атаган жогорку өзгөчөлүк пайда болот. Ошондо жашоо акыл, сезим жана башка жөндөмдөрдү башкарган жашоого айланат, аны адеп-ахлактык жашоо деп аташат. Ошентип, адамдар тынч жана бактылуу болушат. Акыл көбүнчө адамдын напсисинин тескериси. Адамдын напсисин, каалоосун, ачуусун акыл менен тыйып, өзүн тарбиялоо оңой эмес.

Качан гана адамдын өзүндө акыл-эс жөндөмү турукташканда, өзүн-өзү таануу (даанышмандык) сапаты пайда болот. Өзүн-өзү таануу (даанышмандык) – көзгө көрүнгөн жандыктарды кандай болсо, ошондой билүү. Бул – адамдын күчүнүн чегинде жандыктардын чындыгын изилдөөсү. Бул буюмдун табиятын билип, ар биринин өзгөчөлүгүнө жараша милдетин таанып-билүүгө аракет кылуу болуп саналат. Башкача айтканда, ар бир объектини өз ордуна коюу. Өзүн-өзү таануунун (даанышмандык) артыкчылыгы – теориялык илимдерди үйрөнгөндөн кийин руханий жетилүү, сөз менен жүрүм-турумдагы шайкештик. Илим үйрөнүүгө аракет кылуу – кулк-мүнөздү өстүрүүнүн, жакшы адеп-ахлактуулукту жана инсанды калыптандыруунун биринчи кадамы. Даанышмандыкка (өзүн-өзү таанууга) ээ болуу – бул жетүүгө боло турган эң бийик деңгээл. Акылмандык берилиши үчүн дайыма акыл издеген адам болуу керек.

Акыл жөндөмүн теориялык жана практикалык деп бөлгөн илимпоздор даанышмандык сапатын экиге бөлүп аныкташкан: 1. Теориялык даанышмандык; 2. Аракеттик даанышмандык: дагы бир аты – ахлактык даанышмандык [3, 42-б.].

Бул этапта илим жана даанышмандык түшүнүктөрү маани жагынан бири-бирине абдан жакын. Адамдын адептүү болушуна шарт түзгөн дагы бир өзгөчөлүк – бул анын билүүчү (түшүнүүчү) бир жандык болушу. Адеп-ахлакты оңдоп, анын бузулушуна жол бербөө үчүн жакшылыктын пайдасы жана жамандыктын зыяны тууралуу билимдин маанилүүлүгүн эч ким тана албайт.

Адам табиятынан өзү сезген нерсеге караганда, өзү күбө болгон нерсеге ылайыктуураак. Немис акыны Гёте: "Мен иш-аракеттериме таасир этпестен, мага бир нерсе үйрөткүсү келген ар кандай билимди жек көрөм", - деген. Демек, балдардын ички

жан дүйнөсүн козгобогон, аларга таасир бербеген билим, маалымат эч качан өз максатына жете албайт. Имам Маварди: "Билген адам билимине жараша иш кылуусу керек. Колдонбогон нерсени башкаларга жеткирбеши керек. Ичи жана сырты эки башка болбошу керек", - дегендей, билим жана тарбия берип жатканда педагог да жеткириле турган маалыматка сөзсүз көңүл бурат. Ошондой эле Наззам мындай дейт: "Илим ушундай болот, эгер сен ага толук берилбесең, ал сага өзүнөн эч нерсе бербейт. Эгер ага толугу менен берилсең, илимге ээ болуу мүмкүнчүлүгүң болушу мүмкүн." Ошол себептен даанышмандуулукка, өзүн-өзү таанып бүлүүгө жетүү үчүн чыныгы берилгендик талап кылынат. Өзүн-өзү таануунун төмөнкү сапаттарын ар бир окуучу, адам өзүндө табуулары керек экени белгиленип келет:

1. *Интеллект*: Бул – көйгөйлөрдү чечүү жана жаңы баалуулуктарды жаратуу жөндөмдүүлүгү. Көптөгөн окуялардын жана функциялардын ичинен, биринчи караганда, сизге керектүүсүн тандап, туура натыйжага оңой жетүүгө мүмкүнчүлүк берет. Бул касиет менен адамдар белгилүү нерселерден баштап, далилдерди чогултуу менен каалаган нерселерге жете алышат;

2. *Ыкчам түшүнүү, ыкчам акыл*: Керек болгондо, дароо зарыл болгон нерсени түшүнүү. Чыгармалардын татаал жактарын, майда-чүйдөсүнө чейин көрө билүү;

3. *Ачык-айкындык, акыл-эстин жарыктыгы*: Бул акылдын оңой, тартынбастан, кыйынчылыксыз түшүнө ала турган абалда болушу. Акылды керексиз эле ээлеп турган сөздөн жана куру сөздөн алыс кармоо;

4. *Үйрөнүүнүн жеңилдиги, көңүл буруу*: майда-чүйдөсүнө жана кылдаттыктарына көңүл буруу;

5. *Концептуалдаштыруу*: акылдын кооздугу: зарыл нерселерди үйрөнүүдө чектен чыкпоо. Керектүү нерсени таштабоо, керексиз нерселер менен алек болбоо болуп саналат. Чындыкты кандай болсо, ошондой коргоо жана жашыруу, шектенүүгө жана сырткы таасирге калтырбоо.

6. *Жаттоо*: түшүнгөн, үйрөнгөн нерселеринди жаттап, унутпоо. Аны жаттоо менен чаташтырбоо керек.

7. *Эстетүү, кайталоо*: Бул эс-тутумдагы маалыматты керектүү убакта жана керектүү учурда колдонуу. Окутууда кайталоонун пайдасын эстен чыгарбоо керек. Эски сөз менен айтканда, "Кайталоо пайдалуу, жүз сексен жолу болсо да!" деп айтылган экен.

8. *Ой жүгүртүү*: Акыл менен жүрөктү жандыктар менен окуялардын себептери жана натыйжалары боюнча кыймылга келтирүү.

2. *Кайраттуулук (эр жүрөк)*: Адамдын жан дүйнөсүнүн ачуулуу (каар) жөндөмдүүлүгү инсандын темпераментине ылайык интеллектуал жөндөмдүүлүктүн башкаруусунда жана акыл-эстин жардамы менен тең салмактуу болуп калса, кайраттуулук (эр жүрөктүк) сапаты пайда болот. Акыл-эстин көзөмөлүнөн чыккан ачуулануу жөндөмдүүлүгү тең салмактуулугун жоготкондо көп жамандыктын пайда болушуна себеп болот; чектен ашкандык, жамандыктар, четтөөлөр, маанисиздик сыяктуу сезимдерди алып келет да, андан ары катуу кек, өч алуу, ашыкча көрө албастык, өзүн коргой албоо, өзүнө ээ боло албоо, жалкоолук, көңүлдөштүк жана гомосексуализм, жапайы жаныбарлардын жүрүм-турумуна окшош аракеттер, агрессия, орой жана катаал мамиле, кыйноо сыяктуу жаман жүрүм-турумдар байкалат.

Ачуулануу психологияда жийиркеничтүү жөндөм катары аныкталат. Ошол себептен бул сыяктуу коркунучтарды, терс көрүнүштөрдү алдын алуу керек жана жоюу, аларды кууп чыгуу, андан качуу абзел. Кадимки шарттарда адам туура эмес, жаман, ыплас нерселерге ачууланса, реакция кылып, аларды оңдоп, өзгөртүүгө аракет кылат.

Маанилүү нерсе тең салмактуулукту бузбоо жана колдон чыгарбоо.

Акыл-эстин башкаруусунда кайраттуулук (эр-жүрөктүк) сапаты өзүнө дагы бир топ жакшы сапаттарды камтып келет. Алсак: *өзүн-өзү башкаруу; эрдик кылуу; туруктуулук; жумиактык; токтоолук; сактык; жоопкерчилик; өзүнө ишенүү; чыдамдуулук; момундук; сезимталдык; кайрымдуу; сыпайылык; ойчулдук*. Мына ушул сапаттар балдарды кайраттуулукка жана эр-жүрөктүүлүккө тарбиялайт.

3. Тазалык (ар-намыс): Тазалык сапаты, адамдын рухуна ээ болгон каалоо жөндөмү адамдын темпераментине ылайык акылдын жардамы менен акылдын көзөмөлүндө тең салмактуулукка жеткенде пайда болот. Акылдын көзөмөлүнөн чыккан каалоо жөндөмү тең салмактуулугун жоготкондо, көптөгөн жамандыктарды жаратат. Жеп-ичүү, катнашка баруу, иште шалаакылык, көңүлкоштук, гомосексуализм сыяктуу жаман иштер болушу мүмкүн. Балдардын кенедейинен кумарга азгырылбоосуна бөгөт коюлуп, ар кандай жаман интернет оюндарынан четтетилип, анын ордуна акылын өстүрүүчү интеллектуалдык, физикалык оюндар аркылуу аруулук, тазалык, ар-намыстуулук сапаттар системалык түрдө окутулуп-үйрөтүлсө, балдардын жан дүйнөсүнө ошондой калыпка салынып сиңирилет. Ал үчүн тазалык (ар-намыс) сапатын үйрөтүп жатканда төмөндөгүдөй касиеттерге көңүл бурулушу керек: *уялуу (бактылуу болуу); кайрымдуулук; туура жолду тандоо; чечим чыгара билүү; тынчтык; сабыр; пикир бөлүшүү; барктуулук, эрежелерге баш ийүү, эркиндикти сезе билүү; регулардуулук; жоомарттык; боорукердик; сылыктык*.

Тазалык (ар-намыс) сапатынын эң негизги касиеттеринин бири – *жакшы адеп*. Илгери окуу жайлардын эшигине «Адептүү бол» деп жазылып турчу. Алгач билим алган окуучуларга адептүүлүк жана уят, намыс сапаттары менен тааныштырылар эле. Үй-бүлөдөн алынган тарбиянын биринчи кадамы бул жакшы сапаттарга ээ болуу болгону менен, мектептерде дагы кайталанып келген. Чындыгында, бала болобу, чоң киши болобу, алгач адеби маанилүү. Адамды айбандардан айырмалап турган бирден бир өзгөчөлүгү адеби эмеспи. Демек, адептүүлүк – коомчулуктун арасында адептүүлүктүн жана сылык-сыпаалыктын эрежелери катары коомдук турмушта уят сезимдин чагылдырылышы десек да болот. “Ким элден уялбаса, кудайдан уялбайт” деген кеп бекеринен айтылбаса керек.

4. Адилеттүүлүк сапаты: Адам жеке жашоосунда да, коомдук турмушунда да адилеттүүлүккө муктаж болуп, адилетсиздикти, зулумдукту жек көрүп келген. Ошондой эле адамдардын бактысыздыгын жана тынчсыздыгын, коомдордун баш аламандык жана анархияга кабылышынын себебин адилетсиздик менен түшүндүрүүгө аракет кылып келишет.

Бүгүнкү күндө адилеттүүлүк дегенде социалдык адилеттүүлүк түшүнүгү эске түшөт, ошондуктан социалдык чен-өлчөм дайыма каралат. Адилеттүүлүк түшүнүгүнө социалдык басым жасоодо саясат, экономика, укук, экономика, өнүгүү, бөлүшүү, тартип, демократия, социализм ж.б.у.с. түшүнүктөр менен түшүндүрүп келишет.

Укуктарды коргоо да адилеттүү болушу керек. Адилетсиз башкаруулар көпкө чейин жашоосун уланта албайт, кыйрап калат. Жетекчилер соттордой эле калыс болушу керек. Дал ушул экономикалык, саясий жана укуктук аспектилер адилеттүүлүктү коомдо түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Албетте, коом болбосо, экономика да, саясат да, мыйзам да болбойт. Бирок коомду түзгөн эң негизги курулуш материалы – бул инсан жана инсан биринчи кезекте эске алынуучу элемент экенин унутпашыбыз керек.

Адилеттүүлүк касиетине ээ болуу үчүн өзүн-өзү таануу, кайраттуулук жана өзүн-

өзү сыйлоо сыяктуу негизги жакшы сапаттарды таанып, ээ болуу менен, төмөндө саналган адилеттиктин касиетин билүү зарыл: *кек сактабоо; жамандыкка жакшылык менен жооп берүү; сылык болуу; кайрат айта билүү; бирөөнүн жаман жагын жайбоо; бирөөнүн жакшылыгын айтуу; жаман адаттардан баш тартуу.*

Окумуштуулар өздөрүнүн эмгектеринде адилеттүүлүктүн артыкчылыктарын ийне-жибине чейин түшүндүрүүгө аракет кылып, илим катары да, тажрыйбалары менен да жеткирип келишкен. Биздин милдет – салтыбыздын ушул кооз мурастарын изилдөө жана үйрөнүү жана аны өзүбүзгө, балдарыбызга, окуучуларыбызга, коомубузга жана жалпы адамзат балдарына жеткирүү. Деги эле **бала тарбиялоо жана баалуулуктар темасы көптөн бери ойлонтуп келе жаткандыгын баса белгилеген булактар да байма-бай жарыяланып келе жатат [5].** Негизи эле баалуулуктар жана баалуулуктарды окутуп-үйрөтүү маселеси боюнча Түркиянын билим берүүсүндө өтө терең изилдөөлөрдү жолуктурууга болот [6].

Бул илимий макалада баалуулуктарды окутуп-үйрөтүүдө эң негизги сапаттардан болгон төрт сапат тереңдетилип түшүндүрүлүүгө аракет жасалды. Эми төмөндөгү суроолорго жооп берүү аркылуу ишти жыйынтыктасак.

Аларды, тактап айтканда, баалуулуктарды кайда колдонсо болот? Баалуулуктарды окутуп-үйрөтүү программасы, биринчи кезекте, биздин өлкөдө 5 жаштан баштап окутууну колго алган жана жүргүзгөн мектептерде ишке ашырылышы керек. Албетте, эгерде тарбиянын булагы болгон үй-бүлөдө, адамдардын иштөө чөйрөсүндө, ал тургай, жумуш ордунда да баалуулуктарды окутуп-үйрөтүү программасы колдонулса, анын таасири мындан да көбүрөөк жана туруктуу болот. Бейөкмөт уюмдар, палаталар жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары да бул программаны ишке ашыруу үчүн мүмкүнчүлүк жана шарттарды түзүүгө үндөө керек. Медиа органдарынын эффективдүү жана үзгүлтүксүз берүүлөр менен программаны байытуучу колдоолору, программанын ишке ашышын жеңилдетет, жайылтат жана туруктуу кылат.

Качан, кайсы учурда колдонсо болот? Баалуулуктарды окутуп-үйрөтүү программасы мектептерде, биринчи кезекте, окуучу мектепте болгон сааттарда ишке ашырылат. Ал эми мектеп сааттарынан жана чөйрөдөн тышкаркы убактарда баалуулуктарды окутуп-үйрөтүү программасы өзүнүн эффективдүүлүгүн начарлатат. Дем алыш, чейрек жана жайкы каникулдарда өткөрүлө турган иш-чаралардын убактылары каралышы керек. Мүмкүн болушунча мугалимдердин же гиддин көзөмөлүндө, ата-энелердин уруксаты жана колдоосу менен жагымдуу чөйрөлөрдү жана мүмкүнчүлүктөрдү түзүү аркылуу ишке ашырылса, натыйжалуу болот.

Аны кантип аткарсак болот? Билим берүү мекемелеринде окуучуларга биздин жакшы сапаттарыбыз жана баалуулуктарыбыз жөнүндө кеңири маалымат берүү, компетенттүүлүгүн жогорулатуу, алардын ички сезимдерин ойготуу жана жүрүм-турумдарын чагылдыруу максатында атайын иш-чаралар өткөрүлүшү керек. Мындан тышкары, мектептердеги бардык курстардын программаларында жана иш-чараларында чагылдырыла турган программа түзүлүшү керек. Мугалимдер бул программанын координаторлору катары билим берүүдөгү өзгөчө ыкмаларды колдонуу менен, окуучуларга биздин жакшы сапаттарыбызга жана баалуулуктарыбызга ээ болууга жардам берүүдө башкы ролду ойношу зарыл.

Адабияттар:

1. Кыргызстан улуттук энциклопедиясы: 6-том. [Текст] / Башкы редактору Асанов Ү. А. - Бишкек: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору,

2014. - 816 б.

2. Муратов А. Бала тарбиялоодогу кыргыз керемети. [Текст] / А. Муратов, К. Акматов. -Бишкек, 2020. – 68 б.

3. Ramazan Aksoy Değerler ve Değerler Eğitimi. Kılavuz Kitap. -İstanbul, 2014. 2. Baskı. 222s.

4. Ahmet Çağlayan Ahlak Pusulası. Ahlak ve Değerler Eğitimi. -İstanbul, 2006. 1.Baskı. 348s.

5. www.azattyk.org/a/balany-tuura-tarbiyaloo-ongoy-emes.

6. <https://degerler.org>